

Bronisław Górz (Instytut Turystyki, PWSZ Jarosław)

[Radosław Uliszak](#) (Instytut Geografii, Akademia Pedagogiczna w Krakowie)

Współczesne problemy ludnościowo-osadnicze Przeworska i powiatu przeworskiego

W prezentowanych tu materiałach na temat powiatu i Przeworska najczęściej miejsca poświęcono sprawom ludnościowo-osadniczym, koncentrując się na takich kwestiach jak dynamika demograficzna, uwzględniająca różne okresy powojennego rozwoju tego obszaru, a następnie współczesna sytuacja społeczna związana z głównymi cechami mieszkańców, takimi jak wiek, wykształcenie, aktywność ekonomiczna i warunki życia wynikające z dostępu do instytucji i organizacji zajmujących się zdrowiem i rozwojem intelektualnym oraz kulturą. Podejmując te tematy starano się wskazać na nasilające się coraz wyraźniej negatywne zjawiska w procesach ludnościowych tego miasta i powiatu, stanowiące obecnie największe zagrożenia dla ich rozwoju społeczno-gospodarczego. Istotna wydaje się też pokazana w pracy ocena niektórych skutków dokonujących się zmian ludnościowych prowadząca do znacznych przekształceń w sieci osadniczej powiatu, widocznych szczególnie w koncentracji lub dekoncentracji ludności zamieszkującej poszczególne wsie.

Jak pokazują inne badania prowadzone w Polsce Południowej (Długosz, Kurek 1999, Kurek 2007, 2007a) ten obszar kraju cechuje się nadal znaczną prężnością demograficzną i to głównie w zakresie przyrostu naturalnego, posiada też znaczący udział w kształtowaniu sytuacji ludnościowej regionu. Jednakże jest on słabo zurbanizowany, dlatego mieszkańcy mają znacznie mniejsze szanse na dobre wykształcenie oraz odpowiednie przygotowanie do życia, pozwalające na oczekiwany awans społeczno-zawodowy. Najwięcej związanych z tym problemów mają obszary wiejskie, będące w tej części Polski dominującym typem przestrzeni, których nie udało się w większym stopniu przekształcić z typowo rolniczych na wielofunkcyjne i zmienić ich profilu społecznego.

Uwarunkowania krajowe, regionalne i lokalne rozwoju ekonomicznego powiatu i jego zmian demograficznych

W warunkach gospodarki rynkowej i narastającej konkurencyjności istotną rolę spełnia usytuowanie omawianego powiatu wobec krajowych i regionalnych ośrodków wzrostu społeczno-gospodarczego, a następnie różnej rangi centrów innowacyjnych, a także granic państwowych oraz ważnych korytarzy komunikacyjnych (Fedan, Makiela 2006). Te w dużym stopniu niezależne od lokalnej władzy czynniki rozwoju, pozwalają mniej lub bardziej efektywnie wykorzystać miejscowe zasoby ludzkie i kapitałowe oraz zasoby związane ze środowiskiem

przyrodniczym. Rola położenia geograficznego jest szczególnie zauważalna w regionach o peryferyjnym charakterze, do których należy znaczna część Podkarpacia, w tym także omawiany w tej pracy obszar. Znajduje się on poza strefą wysokiej aktywności gospodarczej Polski, w obszarze tzw. ściany wschodniej, którą cechuje przewaga negatywnych procesów społeczno-gospodarczych (Gorzela 2000, Szlachta 2007). Obszary te były już przedmiotem wielu analiz i opracowań, z których m.in. wynika, że efektywność prowadzonej w Polsce wschodniej działalności gospodarczej jest bardzo często za niska w zestawieniu z istniejącym potencjałem ludzkim i zgromadzonym kapitałem produkcyjno-usługowym (m.in. Ciechocińska 1994, Stasiak 2006, Szlachta 2007). Są to bowiem tereny o niskiej innowacyjności, potrzebujące silnego wsparcia zewnętrznego. Dotychczasowy ich rozwój miał głównie charakter rozwiązań bieżących i koniunkturalnych, co nie doprowadziło do powstania struktur gospodarczych gwarantujących tym obszarom trwały rozwój (Tomczak 2006). Ten utrzymujący się od dawna stan niewydolności społeczno-ekonomicznej Polski wschodniej, może w obecnej dobie zmienić wykorzystanie środków unijnych, w tym także przeznaczonych specjalnie dla regionów naszego kraju zapóźnionych pod względem gospodarczym. Najważniejsze wydają się fundusze spójności, które pozwalają zbliżyć dany obszar pod względem ekonomicznym, przestrzennym i społecznym do lepiej rozwiniętych regionów. W przypadku powiatu przeworskiego pochodzące z tych funduszy środki powinny poprawić efektywność rolnictwa, doprowadzić do zróżnicowania jego działalności oraz wielofunkcyjnego rozwoju całej gospodarki wiejskiej. Natomiast bardzo ważne w obszarze tzw. spójności społecznej będą różne działania zmierzające do zahamowania, mających tu miejsce negatywnych zjawisk ludnościowych (szczególnie dużej emigracji) i poprawy jakości kapitału ludzkiego oraz zasadniczej zmiany warunków życia mieszkańców miast i wsi.

Drugim, bardzo istotnym elementem warunkującym zrealizowanie wspomnianych wyżej priorytetów rozwojowych miast i gmin powiatu przeworskiego jest ich usytuowanie w przestrzeni społeczno-gospodarczej Podkarpacia. Otóż jednostki te znajdują się w dość korzystnym położeniu, pomiędzy głównym ośrodkiem regionu – Rzeszowem, a dosyć silnym pod względem gospodarczym Jarosławiem, z którymi istnieje wiele połączeń autobusowych i kolejowych. Dotyczy to jednakże głównie miasta i przyległych terenów wiejskich, przez które prowadzi ważny szlak drogowy E 40 i dwutorowa linia kolejowa E-30 od Niemiec, Śląska, Krakowa, w kierunku Ukrainy i Morza Czarnego, a które z tego powodu podlegają najsilniej wpływowi wspomnianych wyżej ośrodków gospodarczych Podkarpacia. Tutaj też obserwuje się współcześnie intensywniejsze przemiany społeczno-ekonomiczne (Sobala 2005, Fedan, Makiela 2006).

Zarówno powiat jak i miasto Przeworsk cechuje niewysoki poziom rozwoju gospodarczego. W przyjętej przez E. Wojnicką (Wojnicka 2007) pięciostopniowej klasyfikacji, uwzględniającej różne wskaźniki stanu gospodarczego powiatów Podkarpacia, badana jednostka znajduje się w 3 lub 4 klasie wartości (np. w zakresie dochodów ludności w klasie 4., a przedsiębiorczości w 5.). Na bardzo odległej pozycji jest też powiat przeworski w zakresie badanych przez autorkę tendencji wzrostowych. Znalazł się on, wraz z powiatami – brzozowskim i lubaczowskim – w grupie jednostek o najniższych wskaźnikach na całym Podkarpaciu. Z kolei Fedyszak-Radziejowska (2005) uważa, że peryferyjne gminy powiatu podlegają procesowi marginalizacji, a w niektórych dochody osiągane przez mieszkańców z prowadzonej działalności gospodarczej tylko w niewielkim stopniu pokrywają całkowite koszty utrzymania ludności. Skrajnym przykładem jest tu gmina Jawornik Polski, w której dla 60% gospodarstw domowych głównym źródłem utrzymania były w 2002 roku renty i emerytury. W gminach wiejskich Kańczuga i Przeworsk odsetek takich gospodarstw wynosi ponad 52%, a w całym powiecie (łącznie z miastami) 47%.

Powiat, a w szczególności jego obszary wiejskie, są pod względem gospodarczym monofunkcyjne z przewagą rolnictwa, dość silnie rozdrobnionego, które w warunkach gospodarki rynkowej podlega ekonomicznej degradacji i nie potrafi wykorzystać przewagi jaką ma w regionie podkarpackim z tytułu wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Zmniejsza się tu gwałtownie pogłowie bydła, które szczególnie w południowej części powiatu spadło w latach 1996-2002 o ponad połowę, do poziomu potrzeb samozaopatrzeniowych. Niewiele lepiej jest z trzodą chlewną, której chów, z powodu dużego rozproszenia, jest dla rolników mało opłacalny i nie wykazuje wysokiej dynamiki. Jednak rolnictwo pozostanie tu dalej najważniejszą dziedziną gospodarczą regionu i dlatego jego potrzeby powinny być priorytetowe w zakresie działań modernizujących ekonomikę obszarów wiejskich (Śluszarz 2007).

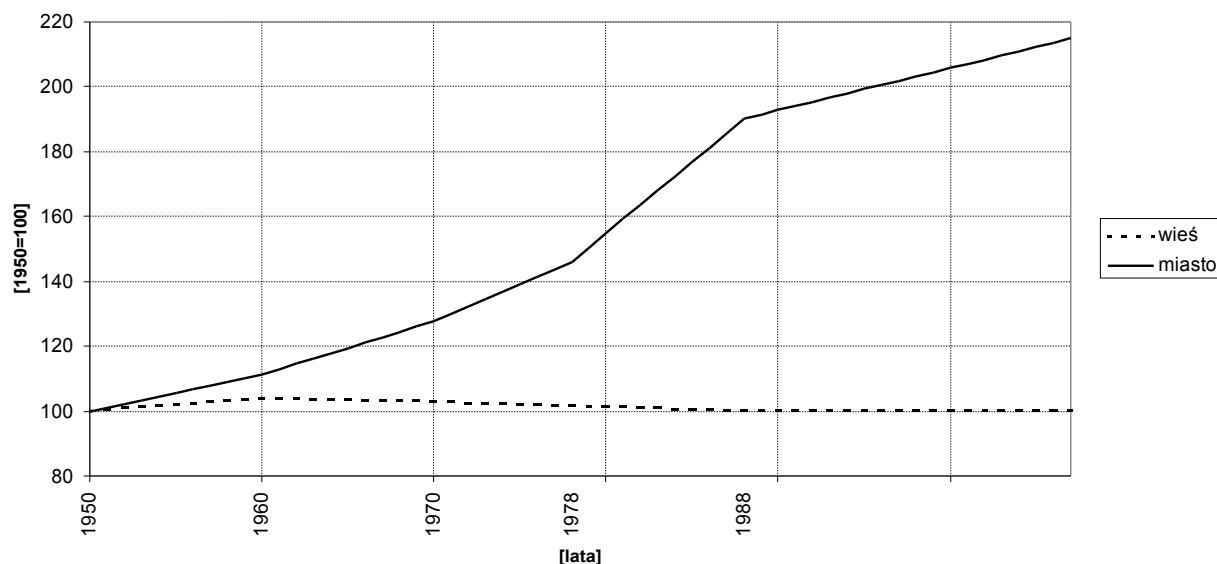
Wiele problemów związanych z obecną sytuacją społeczną powiatu przeworskiego wynika z jego niskiej wewnętrznej spójności gospodarczej, komunikacyjnej i związanej z różnym dostępem mieszkańców poszczególnych miejscowości do oświaty, służby zdrowia, instytucji kultury oraz pozostałych usług. Wynika to w dużym stopniu z peryferyjnego usytuowania kilku gmin w stosunku do Przeworska, jako ośrodka centralnego, koncentrującego najważniejsze dla życia społecznego i gospodarczego instytucje. Równocześnie te oddalone nadmiernie od stolicy powiatu gminy (Adamówka, Sieniawa, Jawornik Polski, Kańczuga) nie mają w pobliżu alternatywnych ośrodków, w których znajdują się specjalistyczne poradnie zdrowia, dobre i różne

pod względem profilu szkoły oraz inne podmioty potrzebne mieszkańcom. Są więc w znacznym stopniu upośledzone w zakresie szans rozwoju i przez to mało atrakcyjne dla młodego pokolenia.

Problemy wynikające z dotychczasowego rozwoju demograficznego

Powiat przeworski należy do mniejszych pod względem zaludnienia jednostek wchodzących w skład woj. podkarpackiego. W 2007 roku mieszkało tu nieco ponad 80 tys. osób, z czego tylko niecałe 27% w miastach. Od roku 1950 liczba mieszkańców powiększyła się o prawie 17%, ale wzrost miał miejsce głównie w jednostkach miejskich. Ich zaludnienie wzrosło po II wojnie światowej ponad 2-krotnie, natomiast wsi powiększyło się zaledwie o 0,3%. O ile, jak to widać na rycinie 1., liczba mieszkańców miast wzrastała przez większość powojennego okresu dynamicznie, to na wsi niewielki wzrost odnotowano tylko dwukrotnie – bardziej znaczący miał miejsce w pierwszym powojennym dziesięcioleciu (1950-1960) oraz znikomy (zaledwie o niecałe 150 osób), w ostatnim z badanych okresów, obejmującym lata 1988-2007. W pozostałych okresach występowały spadki, ale o stosunkowo niewielkiej skali. Największy spadek w zaludnieniu wsi (o 1,6%) miał miejsce w latach 1978-1988, kiedy pogłębiły się procesy recesyjne w polskiej gospodarce i wzmogła emigracja ze wsi do miast.

Ryc. 1. Dynamika zmian w liczbie ludności miast i wsi powiatu przeworskiego w latach 1950-2007

Źródło: Narodowy Spis Powszechny 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, dane z urzędów gmin

We wzroście ogólnej liczby ludności miast najkorzystniejsze były lata 1978-1988, kiedy powiększała się ona rocznie, o około 3%. W pozostałych okresach przyrosty były znacznie niższe

i wynosiły od około 1,1 do 1,5%. Najgorzej pod względem rozwoju zaludnienia wypada ostatnie kilkanaście lat cechujących się ostrym kryzysem małych miast, wywołanym zmianami systemowymi w polskiej gospodarce. Dotyczy to także stolicy powiatu - Przeworska, w którym już od roku 2000 liczba mieszkańców spada.

W kontekście współczesnych procesów ludnościowych najważniejsze są tendencje w zakresie przyrostu naturalnego i migracji zaobserwowane od początku lat dziewięćdziesiątych, kiedy Polska weszła w nową fazę rozwoju demograficznego, cechującego się znacznym spadkiem liczby urodzeń i dużymi zmianami w zakresie zjawisk migracyjnych. Jeśli, jak to okazują badania, w latach 1995-1997 urodziło się w całym powiecie blisko 3200 dzieci, to w okresie 2004-2006 niewiele ponad 2500 (spadek o ponad 20%). Nadal jednak, mimo tych zmian przyrost naturalny jest dodatni i w skali całego powiatu wynosi około 0,95‰, co jest wartością zbliżoną do średniej dla obszarów wiejskich Polski i wyższą niż w woj. podkarpackim (minus 0,9‰). Przyrost naturalny nie zmienia się tu już od roku 2000, co wskazuje że po okresie dosyć szybkiego spadku we wcześniejszych latach, sytuacja w tym zakresie wyraźnie się ustabilizowała (ryc. 2). Nie widać natomiast istotniejszych zmian w saldzie migracji. Jest ono już od dawna ujemne i w skali roku przekracza 100-130 osób, co jest wartością wyższą od przyrostu naturalnego i stanowi główną przyczynę spadku ogólnej liczby ludności powiatu.

Ryc. 2. Urodzenia i zgony w powiecie przeworskim w latach 1995-2006

Źródło: Bank Danych Regionalnych GUS

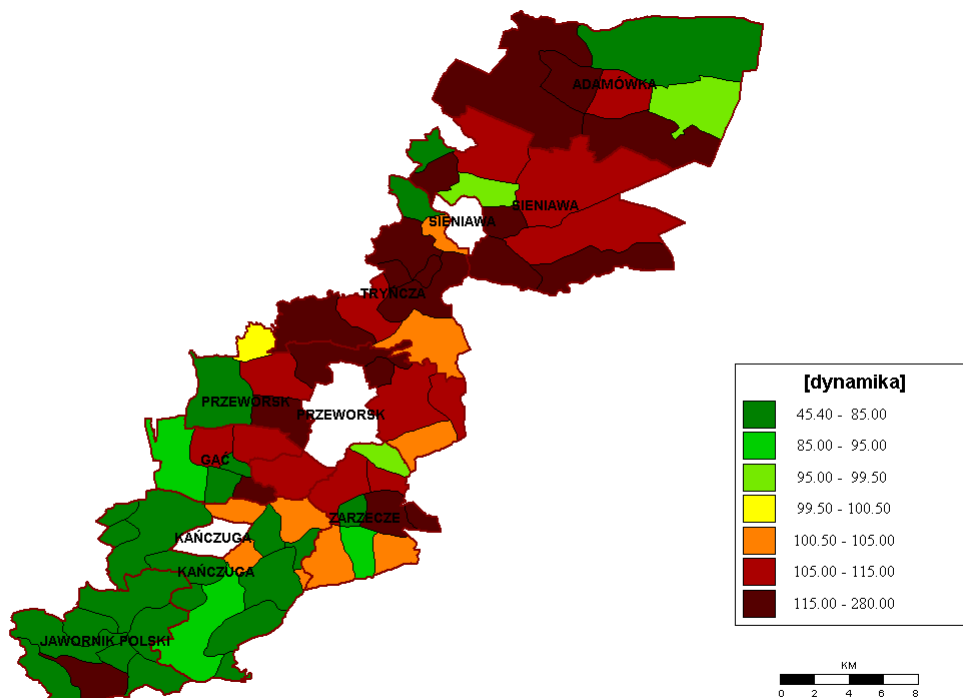
Te ważne dla powiatu procesy rozwoju demograficznego były przestrzennie zróżnicowane. Jak na to wskazuje długookresowa analiza zmian w liczbie ludności, wykonana dla

lat 1950-2007, niektóre jego obszary wykazują już od dawna trwałe regresy zaludnienia i są depopulacyjne, natomiast inne cechują się stałym wzrostem liczby ludności. W pierwszym z powojennych okresów międzypisowych (1950-1960) liczebną przewagę miały w powiecie przeworskim wsie (46 wsi, tj. prawie 65% ogółu), w których zanotowano przyrost liczby ludności. Jednak już wtedy w 25 wsiach wystąpił regres zaludnienia. Większość z nich znajdowała się na południu powiatu (głównie gmina Jawornik Polski, a częściowo gminy Zarzecze i Kańczuga). W późniejszych latach liczba wsi ze spadkiem ludności powiększała się, a najwięcej (42, tj. około 60% ogółu) było ich w okresie 1978-1988. Wtedy, oprócz wcześniej wymienionych gmin, regresem objęta też była część wsi z gminy Gać, Przeworsk i Sieniawa. Później osiedli ze spadkiem zaludnienia było już mniej i w latach 1988-2008 ich liczba wynosiła 34 (48% wszystkich). Łącznie w powiecie jest 30 wsi (42% ogółu), które mają obecnie (2007 rok) mniej ludności niż w roku 1950. Straciły one łącznie prawie 6900 mieszkańców (średnio po około 230 osób na 1 wieś). Zdecydowana większość z nich położona jest w gminach Jawornik Polski i Kańczuga. W pozostałych wsiach zanotowano wzrost zaludnienia (łącznie w 40 wsiach – 56% ogółu), wynoszący nieco ponad 7000 osób (średnio na wieś po około 175 osób). Obecnie we wsiach, które po II wojnie światowej osiągnęły wzrost zaludnienia (można je traktować jako wsie rozwojowe), mieszka blisko 2/3 ludności wiejskiej powiatu, natomiast pozostała reszta w miejscowościach, w których zanotowano regres.

Cechą większości wsi powiatu przeworskiego było dosyć silne zróżnicowanie czasowe zmian w liczbie ludności. Tylko w niewielkiej ich części (w sumie w 15 wsiach – 21% ogółu) zanotowano we wszystkich pięciu badanych okresach wzrost zaludnienia (w 10 wsiach), lub jego spadek (w 5 wsiach). W pozostałej większości zmiany były bardziej złożone, co dobrze odzwierciedla zamieszczona w tabeli klasyfikacja typów rozwojowych wsi. Charakteryzowały się one najczęściej nieciągłymi zmianami w liczbie ludności, bowiem po okresach wzrostów lub spadków zaludnienia następowały często naprzemiennie.

Z danych cytowanej tabeli można też stwierdzić, że wielkość wsi wyrażona liczbą mieszkańców miała dosyć znaczący wpływ na przebieg ich demograficznego rozwoju. Otóż w grupie osiedli większych (500-1500 mieszkańców) i dużych (ponad 1500) przeważają wsie typu W5 i W5R1, o na ogół wysokiej dynamice wzrostu, który dokonywał się systematycznie. Jest ich natomiast znacznie mniej w typach R5 i R5W1, a więc tych, które wykazywały regres zaludnienia. Równocześnie wśród wsi o małej liczbie ludności (do 300 osób) przewagę miały typy regresywne (R5 i R4W1).

Ryc. 3. Dynamika zmian ludności wsi powiatu przeworskiego w latach 1950-2007 (1950=100)

Źródło: materiały Narodowego Spisu Powszechnego 1950, dane z urzędów gmin.

Tab. 1. Typy wsi według dynamiki zmian w liczbie ludności w okresach: 1950-1960, 1960-1970, 1978-1988 i 1988-2007.

Typy	Liczba wsi	% ogółu	W tym wg liczby ludności						
			do 200	200-300	300-500	500-1000	1000-1500	1500-2000	pow. 2000
5W	6	8,4	0	0	1	1	2	2	0
4W1R	17	23,9	0	0	2	6	5	1	3
3W2R	16	22,5	1	2	3	8	2	0	0
3R2W	8	11,3	1	1	1	2	1	2	0
4R1W	14	19,8	2	2	2	3	2	3	0
5R	10	14,1	2	3	2	2	1	0	0
Razem	71	100,0	6	8	11	22	13	8	3

Objaśnienia: 5W - wzrost ciągly liczby ludności we wszystkich okresach,

4W1R - wzrost w 4 okresach w 1 okresie spadek

3W2R - wzrost w 3 okresach w 2 spadek

3R2W - spadek w 3 okresach w 2 wzrost

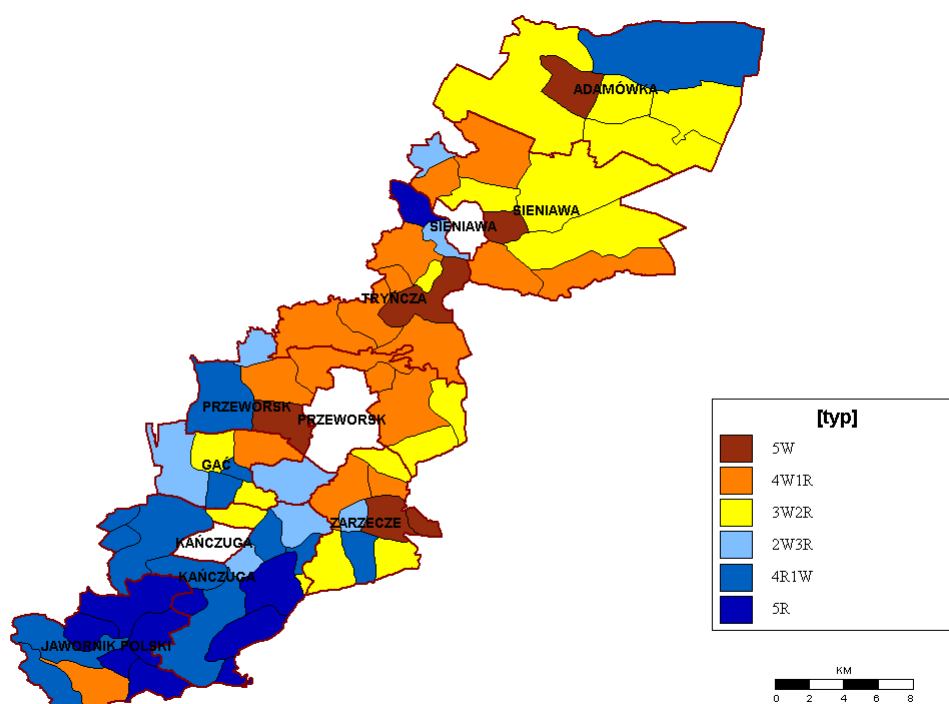
4RW1 - spadek w 4 okresach w 1 wzrost

5R- spadek ciągly liczby ludności we wszystkich okresach

W przestrzeni społecznej powiatu przeworskiego da się wyodrębnić trzy wyraźne obszary o odmiennej dynamice rozwoju demograficznego. Najbardziej wyróżnia się obszar przeworsko-sieniawski, obejmujący miasto Przeworsk oraz część wsi z gminy Przeworsk, a następnie pojedyncze wsie z gmin Zarzecze, Gać i Tryńcza wraz z miastem Sieniawa i niektórymi wsiami z tej gminy. Znajdują się tu prawie wszystkie miejscowości powiatu, w których w latach 1950-

2007, liczba ludności wyraźnie się powiększyła. Obszar drugi położony jest na północy powiatu (cała gmina Adamówka i część Sieniawy) i cechuje się przewagą wsi, które po II wojnie światowej powiększyły liczbę mieszkańców, ale wzrost dokonywał się poprzez znaczne wahania (przewaga typów wsi 3W2R). Natomiast trzeci z obszarów, położony na południu powiatu, jest wybitnie depopulacyjny. Brak tu prawie w ogóle wsi, które powiększyły w latach 1950-2007 liczbę mieszkańców, a dominują te, w których zaludnienie spadło w tym czasie o ponad 20% (głównie wsie typu 5R – ryc. 4).

Ryc. 4. Typy rozwojowe wsi powiatu przeworskiego według zmian liczby ludności w latach 1950-2007

Źródło: Narodowy Spis Powszechny 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, dane z urzędów gmin (objaśnienia poszczególnych typów w tabeli 1)

Wpływ rozwoju ludności na przemiany w sieci osadniczej powiatu

Współczesna sieć osadnicza powiatu przeworskiego obejmuje 3 miasta i 71 miejscowości wiejskich. Przeworsk, Sieniawa i Kańczuga zaliczane są do miast małych, natomiast wśród osiedli wiejskich największy udział mają osady średnie od 500 do 1000 mieszkańców (21 wsi – 29% ogółu) i większe od 1000 do 1500 mieszkańców (14 wsi – prawie 20% wszystkich). Tylko 11 wsi liczy ponad 1500 mieszkańców, w tym 3 mają nieco ponad 2000.

Od 1950 roku występuje w powiecie słabo zauważalna tendencja do polaryzacji osiedli wiejskich pod względem wielkości. Z jednej strony powiększa się wolno liczba wsi średnich

i większych (z 43 w roku 1950 do 46 w 2007), a z drugiej wzrasta liczba małych osad liczących do 300 osób (z 11 w 1950 do 14 w 2007 - tab. 2). Równocześnie spada liczba wsi z przedziału 300-500 osób (17 do 11).

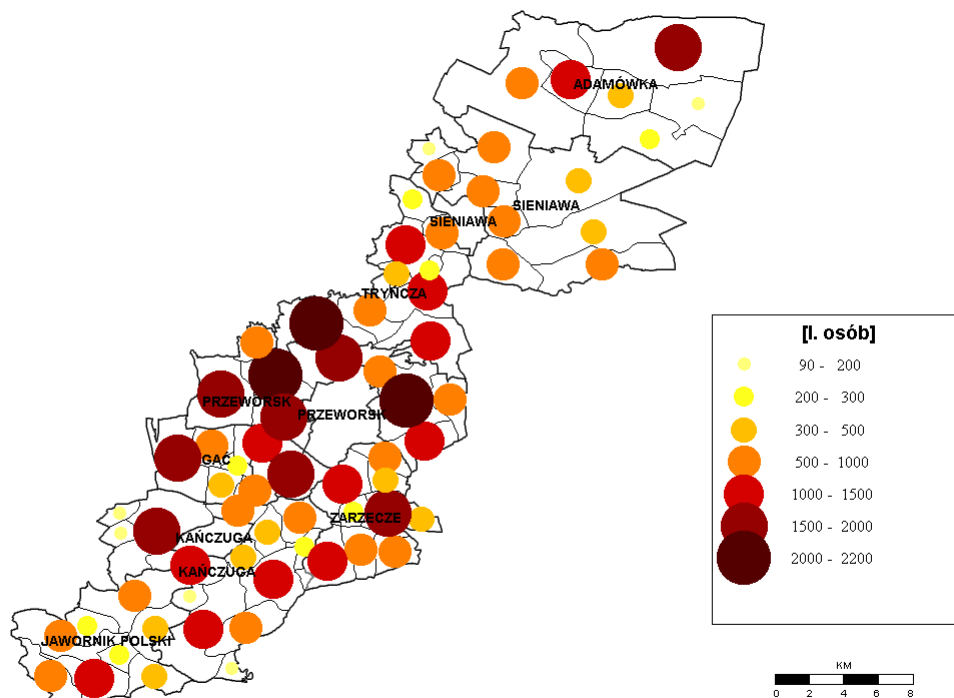
Tab. 2. Zmiany wiejskiej sieci osadniczej pow. przeworskiego w latach 1950-2007

Wsie wg liczby ludności	Liczba wsi w latach:						Liczba ludności zamieszkałej we wsiach w latach:					
	1950	1960	1970	1978	1988	2007	1950	1960	1970	1978	1988	2007
0-200	4	4	3	4	5	6	648	701	487	673	738	881
200-300	7	7	6	6	6	8	1772	1878	1469	1509	1522	2092
300-500	17	15	18	16	14	11	7075	6494	7423	6303	5441	4546
500-1500	31	32	33	34	36	35	27952	28547	30634	30743	32607	31383
500-1000	21	21	21	20	21	23	15798	15482	15807	14241	14762	16586
1000- 1500	10	11	12	14	15	12	12154	13065	14827	16502	17845	14797
1500-2000	11	11	9	8	8	8	18913	19080	16121	13980	14032	13470
ponad 2000	1	2	2	3	2	3	2094	4145	4074	6241	4209	6240

W kontekście tych tendencji bardzo istotna wydaje się dynamika wsi będących siedzibami gmin. Nie są to w omawianym powiecie osiedla największe pod względem zaludnienia. Tylko dwa z nich (Gać i Zarzecze) mają nieco ponad 1500 osób, a trzy pozostałe od 1000 do 1500. Wszystkie, poza Gacią, wykazują jednak wysoką dynamikę rozwoju, co powinno wzmacniać ich pozycję w lokalnej sieci osadniczej. Istnieje bowiem silny związek pomiędzy wyposażeniem infrastrukturalnym wsi a liczbą mieszkańców, od której w dużym stopniu zależy występowanie wielu podmiotów usługowych.

Wyposażenie wsi w odpowiednie usługi jest podstawowym elementem kształtującym atrakcyjność obszarów wiejskich, jako miejsc zamieszkania ludności, zwłaszcza w miejscowościach o peryferyjnym położeniu. Trzeba w związku z tym stwierdzić, że ponad 1/3 wsi powiatu, liczących poniżej 500 mieszkańców i zamieszkałych w 2007 roku przez prawie 7500 osób (około 13% ogółu), ma małe możliwości lokalizacyjne w zakresie usług rzadziej występujących, takich jak szkoła, przedszkole, kościół czy różne punkty usług medycznych, a nawet wyprofilowane branżowo sklepy. Dodatkowym ich problemem jest często położenie na uboczu ważniejszych dróg, a także w znacznej odległości od miast i większych wsi. Taka sytuacja występuje głównie w kilkunastu wsiach z gminy Adamówka, Sieniawa i Kańczuga. Sytuacja pozostałej większości osad wiejskich powiatu jest dużo lepsza, głównie jednak w zakresie warunków lokalizacji punktów handlowych, a także usług budowlanych, transportowych.

Ryc. 3. Wielkość wsi powiatu przeworskiego w 2007r.

Źródło: dane urzędów gmin

W strukturze przestrzennej osadnictwa wiejskiego w powiecie najbardziej charakterystyczne jest skoncentrowanie wsi większych, w tym wszystkich dużych, liczących ponad 2000 mieszkańców, w pobliżu miasta Przeworska (ryc. 3). Ma to oczywiście związek z jego atrakcyjnością jako ośrodka centralnego, koncentrującego nie tylko instytucje władzy powiatowej, ale przede wszystkim usługi zdrowotne, szkoły średnie, obiekty kultury, filie banków, a także sporo miejsc pracy. Wsie te wykazują znaczne przyrosty zaludnienia, będące także wynikiem przemieszczeń ludności z Przeworska na tereny wiejskie, gdzie w ostatnich latach buduje się nowe domy. Kilka większych wsi znajduje się też w gminie Kańczuga. Są one oddzielone od poprzedniego skupienia większych wsi przeworskich pasem mniejszych osiedli położonych w gminach Gać i Zarzecze. Natomiast zdecydowanie inny charakter ma sieć wiejskich osiedli na północy powiatu gdzie przewagę mają małe wsie, a obszar gdzie się znajdują jest w ogóle słabo i rzadko zaludniony.

Przedstawione zróżnicowanie w strukturze wiejskiej sieci osadniczej będzie silnie oddziaływać na warunki rozwoju poszczególnych wsi, tak w zakresie ich rozwoju demograficznego, jak poprawy poziomu życia ludności. Można zatem oczekiwać, że wsie

o większej liczbie ludności będą się szybciej rozwijać od pozostałych, w tym szczególnie najmniejszych, mających zaledwie 200-300 mieszkańców.

Niektóre cechy strukturalne mieszkańców powiatu przeworskiego

W ocenach procesów ludnościowych obserwowanych na terenach wiejskich Polski podkreśla się przede wszystkim negatywne skutki dużej emigracji, prowadzącej często do wyludniania się wielu wsi, spadku przyrostu naturalnego, a także starzenia mieszkańców (Długosz, Kurek 1999, Kurek 2007) tym bardziej, że w odpływie uczestniczą głównie ludzie młodzi, lepiej wykształceni i bardziej przedsiębiorczy. W powiecie przeworskim najistotniejszy jest zapewne wpływ emigracji na postępujące starzenie ludności. Bardzo widoczny w ostatnich latach jest tutaj duży spadek udziału osób w wieku przedprodukcyjnym. Wprawdzie w żadnej z badanych jednostek nie spadł on poniżej 20%, ale tempo w jakim się obniża jest wyjątkowo wysokie i dotyczy w szczególności miast. Tutaj jeszcze w połowie lat 90. udziały grupy przedprodukcyjnej wynosiły znacznie powyżej 30% (w Kańczudze było to ponad 35 %), gdy obecnie od 20 do niecałych 25%. W gminach wiejskich, gdzie tej ludności było w 1995 roku mniej (najczęściej poniżej 29%) spadki nie były tak duże, ale w niektórych (Zarzecze, Adamówka) przekraczały nawet 7%. Gdy idzie o odsetki ludności starej (w wieku poprodukcyjnym), to już od dawna w wielu gminach przekroczyły one progi tzw. starości demograficznej, bowiem wynoszą, najczęściej ponad 15%, a niekiedy jest to nawet powyżej 20% (w Jaworniku 21,5%, w gminie wiejskiej Kańczuga 20,1%).

Ten bardzo wysoki poziom obecności ludzi starych, w połączeniu z szybko spadającymi udziałami osób młodych, stanowi obecnie najpoważniejszy problem społeczny powiatu, bardzo trudny do rozwiązania, ponieważ obydwie zjawiska mają już wiele cech procesu trwałego, pogłębianego wrastającym odpływem młodzieży. Emigracja deformuje też wyraźnie strukturę płci mieszkańców powiatu. Istotna jest tu przede wszystkim równowaga mężczyzn i kobiet w wieku zawierania małżeństw, tj. pomiędzy 20 a 30 rokiem życia. Jak się okazuje w roku 1988 na terenach depopulacyjnych (gminy Jawornik Polski i Kańczuga, Sieniawa i Adamówka) w tej grupie wiekowej występowała duża nierównowaga płci, bowiem na 100 mężczyzn przypadало tylko od 77 do 83 kobiet, co dla terenów rolniczych oznaczało prawdziwą katastrofę w zakresie możliwości zawierania małżeństw. W roku 2002, jak na to wskazują wyniki spisu ludności, sytuacja uległa wyraźniej poprawie i podane wskaźniki struktury płci kształtują się przeważnie powyżej 93, a jedynie w gminie Jawornik Polski poniżej 90.

Kolejnym problemem powiatu wynikającym z sytuacji demograficznej, jest bardzo niska skala przedsiębiorczości mieszkańców. Tylko w miastach wskaźniki liczby podmiotów gospodarczych (REGON), na 1000 mieszkańców osiągają poziom zbliżony do innych miast Podkarpacia tej samej kategorii wielkościowej (od 75 do 86 podmiotów). Natomiast na obszarach wiejskich są one wszędzie poniżej 40, a niekiedy nawet poniżej 25 podmiotów na 1000 mieszkańców. Najgorzej jest w tym zakresie w gminach depopulacyjnych, z dużym udziałem osób starych. Podane wskaźniki przedsiębiorczości pokazują, że na obszarach wiejskich powiatu działa niewiele podmiotów gospodarczych, a ich obecność wynika w większości z potrzeb lokalnych w zakresie handlu detalicznego, naprawy sprzętu rolniczego i gospodarstwa domowego i zapewne podstawowych usług związanych z potrzebami rolnictwa. Brak tu natomiast tych dziedzin działalności, które dywersyfikują działalność ekonomiczną gospodarstw wiejskich w zakresie dochodów i zajęć ludności i prowadzą ekonomię wiejską w kierunku wielofunkcyjnego rozwoju (Bański, Stola 2002). Wynika to zapewne z wielu przyczyn, które już wcześniej analizowano, a także z sytuacji dochodowej mieszkańców wsi, czy wykształcenia ludności.

Na początku okresu polskich reform ustrojowych, kiedy powstały możliwości swobodnej działalności gospodarczej, poziom wykształcenia mieszkańców wsi w powiecie przeworskim był bardzo niski. Niewielu mieszkańców miało wtedy odwagę podjąć działalność gospodarczą na własny rachunek. W większości gmin udział osób z wyższym wykształceniem wynosił poniżej 2% (np. w gminie wiejskiej Kańczuga było to zaledwie 1,1%, a w gminach Przeworsk i Trynka – 1,3 %). Mimo późniejszych zmian, które cechują się sporym przyrostem osób lepiej wykształconych (w 2002 roku, wszędzie w gminach wiejskich, udział osób z wyższym wykształceniem wynosił ponad 3%, a średnim powyżej 20%), sytuacja w zakresie rozwoju podmiotów pozarolniczych niewiele się zmieniła. Niemniej można stwierdzić, że gminy z najwyższymi w powiecie odsetkami osób lepiej wykształconych (Zarzecze, Jawornik Polski, Przeworsk), mają najwięcej podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców (przeważnie ponad 35), a współczynnik korelacji pomiędzy odsetkami osób z wyższym i średnim wykształceniem a liczbą podmiotów, obliczony dla całego powiatu wynosi 0,94.

Zakończenie

Najbliższe lata mogą znacznie przyspieszyć rozwój społeczno-gospodarczy Polski, a w szczególności wzmocnić spójność ekonomiczną kraju i zniwelować istniejące pomiędzy regionami różnice. Oczekuje się zwłaszcza dużych zmian w Polsce wschodniej, bardzo słabo

zurbanizowanej, z dużym udziałem rolnictwa, gdzie niekiedy nawet połowa wiejskich gospodarstw domowych utrzymuje się z rent i emerytur. Problemem tych obszarów jest przede wszystkim zbudowanie gospodarki stwarzającej podstawy trwałego rozwoju i pozwalającej osiągać z prowadzonej tutaj działalności gospodarczej dużo wyższych, niż obecnie dochodów. W jakim zakresie jest to obecnie możliwe do zrealizowania w powiecie przeworskim? Otóż nawet przy bardzo sprzyjającej sytuacji zewnętrznej dla sektora rolnego i obszarów wiejskich, wynikającej z programów rządowych i unijnych, przeprowadzenie w omawianym powiecie szybkich zmian będzie bardzo utrudnione ze względu na przedstawione wcześniej negatywne zjawiska społeczne takie jak bardzo już wysoki poziom starości demograficznej, spadający przyrost naturalny i wyjątkowo niska przedsiębiorczość mieszkańców wsi. Dodać przy tym należy, że nadal na tutejszych obszarach wiejskich, nawet depopulacyjnych, występują spore rezerwy siły roboczej o charakterze strukturalnym, które będą blokować tworzenie dużych gospodarstw rolnych.

W powiecie brakuje pozarolnych miejsc pracy, co widać także w dużej liczbie bezrobotnych i w nasilającej się emigracji. Ten stan może w dużym stopniu zmienić rozwój sektora okolorolniczego, obejmującego sferę przetwórstwa rolnego i szeroko rozumianych usług na rzecz gospodarstw wiejskich, co musi być połączone z różnymi działaniami, które zaktywizują zawodowo miejscowe społeczności. Ogromną rolę w tym procesie spełnić mogą miasta, bowiem mają lepsze, niż na wsi warunki tworzenia firm i przedsiębiorstw wymagających wysokich kwalifikacji zawodowych. Może to sprzyjać zatrzymaniu w powiecie osób dobrze wykształconych, które obecnie emigrują stąd w poszukiwaniu pracy odpowiadającej ich przygotowaniu zawodowemu. Niestety obecny stan strukturalny gospodarki i usług jest na terenie powiatu mało innowacyjny i w słabym stopniu oparty na wykorzystaniu wiedzy. Nie ma więc, nawet w samym Przeworsku, większego zapotrzebowania na pracowników o wysokich umiejętnościach, tworzących konkurencyjne struktury gospodarcze.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że szczególnie złożone problemy rozwoju społecznego występują w południowej części powiatu, gdzie już od lat 50. XX w. ma miejsce depopulacja wraz ze wszystkimi jej negatywnymi skutkami dla istniejących struktur ludnościowych. Jest to część większego obszaru obejmującego Pogórze Przemysko-Dynowskie, pozostającego już od dawna w głębokiej depresji społecznej (przede wszystkim ze względu na wysoki udział osób starych). Sprawą winny się zająć instytucje regionalne, bowiem rozwiązanie

istniejących tu problemów wymaga zaangażowania znacznych środków, w tym pochodzących także z Unii Europejskiej.

Streszczenie

W pracy skoncentrowano się na trzech ważnych dla powiatu przeworskiego zagadnieniach. Przede wszystkim dosyć szeroko mówione zostały główne uwarunkowania współczesnego rozwoju wynikające z położenia powiatu w przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski wschodniej i Podkarpacia, z osiągniętego poziomu gospodarczego i obserwowanych w ostatnich latach tendencji zmian funkcjonalnych i strukturalnych. Kolejnym zagadnieniem była dynamika zaludnienia, w latach 1950-2007, ukazana dla ogółu miast (3 miasta) i wsi (71 wsi) i zakończona rejonizacją powojennych procesów ludnościowych na terenie powiatu. Na jej podstawie można było stwierdzić, że w miastach i w większości wsi liczba mieszkańców w analizowanym okresie wzrosła, ale dotyczyło to głównie miejscowości położonych blisko Przeworska oraz posiadających dobre warunki komunikacyjne. Natomiast na obszarach usytuowanych peryferyjnie (głównie gminy Jawornik Polski i Kańczuga) mają miejsce procesy depopulacyjne, które trwają tu nieprzerwanie od roku 1950. W pracy zwrócono uwagę na postępujące starzenie się ludności powiatu, widoczne szczególnie na terenach depopulacyjnych, gdzie już od dawna utrzymuje się ujemny przyrost naturalny. Omówiono także procesy migracyjne, cechujące się znaczną przewagą odpływu nad napływem, które oddziałują zdecydowanie negatywnie na kształtowanie lokalnych struktur demograficznych. Obydwa zjawiska, tj. starzenie się ludności i wzrastająca emigracja, mają cechy procesu trwałego, który się nasila i prowadzi do degradacji społecznej wielu wsi.

Ludność powiatu, szczególnie mieszkająca na wsi, wykazuje bardzo niską przedsiębiorczość, widoczną w małej liczbie podmiotów gospodarczych produkcyjno-usługowych, prowadzonych przez mieszkańców na własny rachunek. Jest to związane nie tylko z procesami starzenia się ludności i niskim poziomem wykształcenia mieszkańców, ale także z wybitnie monofunkcyjnym charakterem gospodarki wiejskiej, związanej z rolnictwem, cechującej się bardzo niską innowacyjnością. Pewien wpływ na małą skalę przedsiębiorczości ma też występowanie w sieci osadniczej powiatu wsi zamieszkałych przez niewielką liczbę ludności. Badania pokazały, że w powiecie dokonują się powolne procesy polaryzacji w sieci osadniczej, prowadzące z jednej strony do wzrostu liczby osiedli z większą liczbą ludności (1000 mieszkańców i więcej), a z drugiej małych, zamieszkałych przez 200-300 osób. Będzie to

wpływać różnicująco na procesy społeczne i możliwości gospodarczego rozwoju poszczególnych osiedli.

Summary

There are three important questions for Przeworsk area. First of all geographic and socioeconomic conditions of recent development at Poland and Podkarpackie voivodship was described. The second one are population changes in years 1950-2007 for all 3 towns and 71 villages. It allow to recognize types and areas of similar population changes after 1950. According to these changes population increased in towns and mainly in villages which are close to Przeworsk and main roads. There is different situation in Jawornik Polski, Kańczuga and other peripheral communes where depopulation processes were shown. These areas starting from 1950s are affected with low natural increase, emigration and ageing population. This is stable trend causing permanent changes in age structure.

There are very small number of different enterprises in Przeworsk region, especially in rural areas. Rural population is not active in small business and self-employment at all mainly because of low level of education and ageing. This area is mostly agricultural as well. Villages are not big with small number of population which doesn't stimulate development of services.

Villages with 1000 of population became even bigger while small villages with 200-300 people will be even smaller. This process will shape future economical and social changes in Przeworsk area.

Literatura:

Bański J., Stola W., 2002, Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich, *Studia Obszarów Wiejskich*, nr 3, PTG IGiPZ PAN, Warszawa.

Ciechocińska M., 1994, Podlasie we wstępnej fazie transformacji, (w:) Referaty i postery, *Ogólnopolski Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, Wyd. Uniwersytetu M.Curie-Skłodowskiej i PTG Oddział Lublin, Lublin.

Długosz Z., Kurek S., 1999, Procesy starzenia się ludności w województwach Polski południowo-wschodniej, (w:) Z.Zioło, *Problemy przemian układów regionalnych*, część II, *Zeszyty Naukowe WSZiI 3*, Rzeszów.

Fedan R., Makiela Z., 2006, Infrastruktura transportowa w kształtowaniu struktury przestrzennej regionu podkarpackiego, (w:) *Przedsiębiorstwo i region w procesie transformacji* (red.) R. Fedan, Rzeszów.

Gorzela B., 2000, Polska wschodnia – perspektywy rozwoju, Biuletyn KPZK PAN, z. 191, Warszawa.

Kurek S., 2007, Typologia procesu starzenia się ludności miast i gmin Polski na tle jego demograficznych uwarunkowań, Przegląd Geograficzny, IGiPZ PAN, Warszawa.

Kurek S., 2007a, Przestrzenne zróżnicowanie ludności Polski według ekonomicznych grup wieku w układzie miast i gmin, (w:) Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, (red). P. Brezdeń, S. Grykień, Wyd. Uniw. Wrocławskiego, Wrocław.

Laska M., 2003, Bezrobocie na obszarach wiejskich Podkarpacia, na przykładzie powiatu przeworskiego, (w:) Polityka regionalna a kształtowanie strategii rozwoju Podkarpacia, (red.) A. Jarosz, Wyd. PWSZ, Jarosław.

Sobala–Gwosdz A., 2005, Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim, Wyd. Inst. Geografii i Gospod. Przestrzennej UJ, Kraków.

Stasiak A., 2006, Wprowadzenie, (w:) red. A.Stasiak, Wieś polska – dwa lata po wstąpieniu do Unii Europejskiej (ze szczególnym uwzględnieniem tzw. Ściany Wschodniej), Biuletyn KPZK PAN, z.228, Warszawa.

Szlachta J., 2007, Problemy rozwoju Polski Wschodniej a zagadnienia kohezji społecznej, gospodarczej i przestrzennej, (w:) Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie,(red.) T. Markowski, A. Stasiak, Biuletyn KPZK PAN, z. 223, Warszawa.

Śluszarz G., 2007, Strategia rozwoju obszarów wiejskich w woj. podkarpackim. (w:) red. A.Stasiak, 2007, Dylematy przestrzennego rozwoju wsi polskiej na tle programu rozwoju obszarów wiejskich 2007-2013. Biuletyn KPZK PAN, z.234.

Tomczak F., 2006, Ogólna sytuacji wsi polskiej – dwa lata po wejściu do Unii Europejskiej (w:) red. A.Stasiak, 2007, Dylematy przestrzennego rozwoju wsi polskiej na tle programu rozwoju obszarów wiejskich 2007-2013. Biuletyn KPZK PAN, z.234.

Wojnicka E., 2007, Tendencje wzrostu gospodarczego w województwie podkarpackim., (w:) red. J.Kudelko, Uwarunkowania rozwoju Rzeszowskiego Obszaru Metropolitalnego w systemie społeczno-gospodarczym i innowacyjnym województwa podkarpackiego. Wyd. Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Kraków.